

Літературний маг Мілорад Павич

Валентина СНЕГРЬОВА, старший науковий співробітник Інституту педагогіки Національної Академії педагогічних наук України, головний редактор журналу, м. Київ

*Я завжди хотів перетворити літературу,
незворотне мистецтво, в зворотне. Тому
мої книжки не мають ні початку, ні кінця
в класичному розумінні цього слова*

Мілорад Павич

Павича називають «автором першої книжки ХХІ століття», «Гомером нашого часу», «найпопулярнішим письменником сучасності». Однак і без усього цього антуражу він настільки вражає своєю формальною незвичністю і стилістичною непередбачуваністю, що його книжки – що досить рідко трапляється з творами сучасної літератури – хочеться перечитувати, тим більше, що вони багаторазове читання й передбачають, максимально дозволяючи читачеві брати участь у їх створенні – тут і зараз.

Замолоду він писав вірші, його першою опублікованою книжкою була поетична збірка. Павич писав літургійну поезію мовою давніх сербських церковних переказів, мовою, яку, на жаль, вже ніхто не розуміє. А потім почав

«розбавляти вино водою», тобто змішувати поезію і прозу. У 1976 році вийшла збірка його оповідань «Коні святого Марка», в яких читачі, знайомі з його поезією, могли впізнати пару віршів, «переодягнених» у прозу.

Довгий час Павич займався історією сербської літератури, писав підручники з літератури XVII – XVIII століть. Як письменник він глибоко цікавився усною творчістю, балканською міфологією. Книжки Павича є – за великим рахунком – зниклими (і відновленими) мостами між міфом, з його природним ставленням до дива, таємниць, перетворень і вічного відродження світу, й нудною сучасністю, в тісних рамках якої ми живемо, забувши про те, наприклад, що якби час не встиг би з якоїсь причини перетнутися з вічністю, то й ніякої сучасності б не виникло. Павич – один з небагатьох хроністів цього невидимого більшості процесу. Саме тому, якщо вже вибудовувати якісь письменницькі «ряди», його слід згадувати не поряд з Умберто Еко і Патріком Зюскіндом, а разом з Джоном Фаулзом, Гайто Газдановим і Мірчею Еліаде [6].

Серед його читачів у всіх країнах більше молодих людей, так як, на думку самого Павича, молодим у всьому цікаве експериментаторство. Молодь приваблює в його книжках не лише міфологія, а й фантастика, містика. Його романи володіють вражаючою магією, їх не можна просто читати, вони заворожують, пророкують, гіпнотизують. Міркуйте самі.

Дівчина «зі словником під пахвою опівдні першої середи місяця» «повинна підійти до кондитерської на головній площі свого міста». «Там на неї чекатиме юнак, який так само, як і вона, відчув самотність, витрачаючи час на читання цієї книжки. Нехай вони разом сядуть за столик в кондитерській і порівняють чоловічий і жіночий екземпляри своїх книжок. Між ними є різниця. Коли вони зіставлять коротку, виділену курсивом фразу останнього листа жіночого і чоловічого примірників цього словника, вся книжка для них складеться в одне ціле, як партія в доміно, й тоді вона втратить для них будь-який сенс. Вони почнуть сварити лексикографа, але їм не варто надто захоплюватися цим через те, що буде далі, тому що те, що буде далі, стосується тільки їх двох і важливіше за будь-яке читання». Важко

припустити, скільки саме юнаків і дівчат зустрілися таким чином в кондитерській і, зіставивши версії, відклали книжки і зайнялися своїми власними справами. Їх може бути не так вже й мало, враховуючи той факт, що «Хозарський словник» вийшов в різних країнах, більш ніж двадцяти п'яти мовами світу, і кілька років поспіль займав перші рядки в списках інтелектуальних бестселерів.

Книжка ця за формою справді словник, в якому є весь необхідний апарат: 1) попередні зауваження до другого, реконструйованого й доповненого, видання (перше було у 1691 році); 2) власне словникова частина, що складається з трьох книг – червоної (християнські джерела з хозарського питання), зеленої (ісламські джерела) і жовтої (єврейські джерела); 3) два Appendix'a – перший містить сповідь отця Теоктиста Нікольські, упорядника першого видання словника, другий – витяг з протоколу засідання суду з показаннями свідків у справі про вбивство доктора Абу Кабіра Муавії; 4) заключні зауваження; 5) перелік словникових статей. І все це разом узятє висвітлює події та наслідки, пов'язані з так званою «хозарською полемікою».

Головна подія сталася в VIII чи IX столітті нашої доби. Хозарський правитель – каган, побачивши одного разу сон, запросив для його тлумачення трьох філософів (ісламського, єврейського і християнського), вирішивши, що він і весь його народ прийме віру того мудреця, чиє тлумачення сну виявиться найпереконливішим. Незабаром хозарське царство розпалося, а питання про те, хто ж переміг у «хозарської полеміці» й чию віру прийняли хозари, так і залишилося відкритим: «Протягом століть навколо цього точилися незліченні дискусії в єврейському, християнському й ісламському світі, й тривають вони донині, хоча хозар вже давно немає». Відомості про полеміку і події навколо неї були опубліковані у 1691 році в Пруссії польським книговидавцем Йоанесом Даубманусом у вигляді декількох книг, кожна з яких мала власну палітурку (й колір), арабською, давньоєврейською та грецькою. Збереглося лише два примірника, бо за наказом інквізиції словник було знищено ще в 1692 році. Проте де збережені екземпляри, ніхто не знає. Хіба що сам Павич, але

навіть він на титул сучасного видання помістив лише «реконструкцію» першого.

Чимало героїв словника стали його авторами: хозарська принцеса Атех, Аврам Бранкович, сам каган, Кирило, він же Костянтин Солунський, Севаст Никон (під цим ім'ям на Балканах нібито свого часу жив сам Сатана), д-р Ісайло Сук, Абир ібн Акшані, музикант Юсуф Масуді, Єфросинія Лукаревич. Цей короткий список свідчить лише про те, що до подій, пов'язаних з «полемікою», мали відношення представники різних країн і епох. Спеціальні значки-показчики, розкидані по словнику, дають змогу простежити історію кожного у зв'язку з усіма іншими історіями: «Можна під час читання об'єднати в одне ціле статті з трьох різних книг словника, де йдеться про учасників хозарської полеміки, про її хроністів, про дослідників хозарського питання в XVII столітті (Коен, Масуді, Бранкович) і в XX столітті (Сук, Муавія, Шульц). Зрозуміло, не варто залишати без уваги і персонажів, які прийшли з трьох пекл – ісламського, єврейського та християнського (Єфросинія Лукаревич, Севаст, Акшані). Вони виконали найдовший шлях, щоб дістатися до цієї книги». Читачеві теж доведеться виконати нелегкий шлях, щоб у всьому розібратися.

Усі наступні твори так чи інакше пов'язані з «Хозарським словником». А сам словник, як це на перший погляд не парадоксально (адже він начебто написаний раніше, ніж усе), складений з тоді ще майбутніх романів, повістей і п'єс. А почасти – з оповідань, що існували раніше словника. Павича часто називали письменником однієї книжки, навіть критикували за використання одних і тих же елементів сюжету в різних творах. Проте його це анітрохи не бентежило. Він відповідав: «Щоб вас почули, треба повторити сказане принаймні два рази. Я постійно намагаюся залишити якісь відкриті канали між текстами. Мені хочеться, щоб вони якимось чином були пов'язані. Це своєрідна кровоносна система одного організму; для мене поступово стирається відмінність між романом і архітектурним витвором. Крім того, я

нічого не повторюю буквально, завжди щось трохи змінюю. У різних місцях ви можете побачити знайомі вам речі, але їх певним чином змінено» [5].

Роман для шанувальників кросвордів «Пейзаж, намальований чаєм» опубліковано в 1988 році. Автор роману називає себе упорядником «цього Пам'ятного Альбому, або цього Кросворду голосів» і в ході справи пояснює, «як розгадувати цю книжку по вертикалі і по горизонталі». Є шість шляхів розгадування її по вертикалі, наприклад: якщо слідувати за цифрою 1, то можна простежити долю головного героя, архітектора Разіна (він же – Атанас Свілар), якщо ж за цифрою 4, то долю іншої героїні – Витачі Мілут, під цифрою 5 вибудовується любовна лінія книжки і т. д. «Той, хто читає цей роман по вертикалі, простежить повороти долі героїв, того ж, хто вибере горизонтальні лінії, захоплять головним чином хитросплетіння сюжету». Враховано, таким чином, інтереси різних шанувальників кросвордів – адже кожен їх розгадує по-своєму. Ну а для всіх і кожного на різних перетинах з'являються історії, начебто до основного сюжету (якщо про такий взагалі можна говорити) не дотичні.

П'єса «Вічність і ще один день» (1995) має ще більш пряме відношення і до «Хозарського словника», й до «Пейзажу, намальованого чаєм»: історія про створеного Аврамом Бранковичем гомункулуса Петкутина, який покохав земну дівчину Калину, розказана ще в «Хозарському словнику», деякі сцени «перенесено» з «Пейзажу ...». Однак тут історія Петкутина і Калини подається у вигляді основної страви. І це – зовсім метафора. П'єса – це меню для театральної вечері, що складається з трьох закусок, уже згадуваної основної страви і трьох десертів. Читач або режисер щоразу може вибрати одну із закусок і один з десертів, за незмінної основної страви. Таким чином, якщо врахувати всі можливості, то з однієї історії вийде цілих дев'ять комбінацій – з різними початком і фіналом. Дія «закусок» і «десертів» відбувається на фоні неповторюваних декорацій – просто в сучасному будинку, на руїнах античного театру, перед хозарським храмом або навіть в палаці Софії «десь на Землі».

«Капелюх з риб'ячої луски» (1997) – любовна історія з малюнками, які є не ілюстраціями, а дійовими складниками тексту, будь то зображення тремтливого метелика (духу світла й любові) чи сучасного комп'ютера, хоча дія начебто відбувається за часів віддалених, античних, і герой Аркадій чеканить на тодішніх монетах лик своєї коханої: зображення цих монеток, шести мідних і однієї срібної, густо розсипані по тексту.

У побудові більшості своїх романів Павич використав певні формальні структури, схеми (карти, посібник для ворожіння, кросворд, словник, шахи, карту зоряного неба тощо). Він намагався якомога глибше вивчити предмет, а не обмежуватися інформацією, запропонованою, скажімо, в шкільному підручнику або енциклопедії. Наприклад, структура роману «Остання любов у Царгороді» дійсно заснована на системі карт таро. Але це не просто заповнення якоїсь абстрактної структури літературним сюжетом: карти таро пронизують всю книжку на різних рівнях так, що часом читач цього не помічає. Наприклад, у романі фігурують специфічні кольори карт, колір тут надзвичайно важливий, навантажений смислами й алюзіями. Саме тому Павич не любив, коли цю книжку видавали з картами-ілюстраціями в чорно-білому варіанті, бо тоді втрачалася пророча сила кольору. У письменника також чимало містичних елементів, пов'язаних зі звуком (наприклад, птах німий або кричить якимось голосом), з поглядом (важливо, хто в який бік дивиться) і т. п.

Він писав речі фрагментарні, не звертаючись до форми великого роману. «У мене були роман-словник, роман-кросворд («Пейзаж, намальований чаєм»), роман-клепсидра («Внутрішній бік вітру»). Тепер ось роман-довідник («Зоряна мантія»). Я не люблю повторюватися» [5].

Писати в традиційній манері йому було нецікаво. Найважливішим для нього було бажання змінити звичні способи читання, посилюючи роль і відповідальність читача в процесі створення роману: він вважав, що в світі набагато більше талановитих читачів, ніж талановитих письменників чи літературних критиків.

Павича називають електронним письменником, романістом комп'ютерного століття. Але мало хто знає, що він любив писати олівцем або кульковою ручкою, вночі, лежачи в ліжку, а вже потім обробляв текст на комп'ютері. Чи справді комп'ютер так сильно впливав на його світосприйняття, поетику і стилістику його творів?

Він написав «Хозарський словник» у 1984 році, задовго до появи персонального комп'ютера та Інтернету. Коли ж інтернет-технології набули масового поширення в світі, а без персонального комп'ютера практично ніхто себе не мислить, його книжки стали ще більш затребуваними. Крім того, його романи знайшли свою форму саме в комп'ютері. Гіперлітература зробила їх інтерактивними, вона показала нам, що романи можуть розвиватися відразу в декількох напрямках, подібно людському сприйняттю.

Дружина Павича, Ясміна Михайлович, в одній зі своїх статей перерахувала письменників, чия проза є предтечею гіперлітератури: Лоренс Стерн, Джеймс Джойс, Реймон Кено, Італо Кальвіно. Сам же Мілорад одного разу висловився, що в двадцять першому столітті постало актуальне завдання – об'єднати зображення і текст. І комп'ютерна гра – це самий простий і зручний спосіб такого об'єднання. Павич називав комп'ютерні ігри романами без слів і мріяв написати в співавторстві з дружиною якусь гру.

Мілорад Павич працював в основному з історичним матеріалом. Чому ж він вважав за краще писати про історію, а не став письменником-фантастом? Хіба це не більш привабливо для літератора? Саме таке запитання поставили письменникові в одному з інтерв'ю. «Я не бачу різниці між минулим і майбутнім. Якщо ви стоїте на певній позиції, ви будете відчувати і минуле і майбутнє. Наша література не повинна займатися ні минулим, ні майбутнім, вона повинна займатися людиною, тобто її думками, розумом, емоціями, інтуїцією, фантазією, внутрішньою і зовнішньою енергією. Завдання літератури, гадаю, полягає в тому, щоб апелювати до найрізноманітніших рівнів сприйняття. І тоді читачеві не буде нудно, кожного разу, читаючи новий твір, він буде відчувати себе так, ніби потрапив до іншої кімнати» [5].

Література:

1. Адамович М. Внутренняя сторона ветра: [проза М. Павича] / Адамович М. // Вопр. лит. – 2003. – № 11-12.
2. Гладкова О. В. Славянские древности Милорада Павича (о романе «Пейзаж, нарисованный чаем») // Гладкова О. В. О славяно-русской агиографии. Очерки. М., 2008. С. 204-217.
3. Егерова, Е. Павич, нарисованный за чаем / Е. Егерова // Новое время. – 1999. – № 36. – С.41.
4. Євтич М. Розмови з Павичем: [урив. з книги] / Євтич М. // Тема. – 2002. – № 4. – С.62-79.
5. Интервью с Милорадом Павичем // Иностран. лит. – 2002. – № 2. – С.7.
6. Кузнецов И. Р. О Милораде Павиче, который действительно существует // «Новый мир». 1997. № 11.
7. Кузнецов И. Р. Регулярный парк сновидений (По следам Милорада Павича. Фрагменты словаря) // «Иностранная литература». 1995. № 12.
8. Татаренко, А. Чарівник Павич / Алла Татаренко // ЛітАкцент: альм.: суч. л-ра в колі твого читання; вип. 2 (4). – К., 2010. – С. 5-604.